

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 3, p. 529-545, March 2013

DĪVĀNU LUĠĀTĪ 'T-TURK'Ü ARAP SÖZLÜKÇÜLÜĞÜ AÇISINDAN DEĞERLENDİRME

ASSESSMENT OF COMPENDIUM OF THE TURKIC DIALECTS (=Dīwān luġāt at-Turk), IN TERMS OF ARABIC LEXICOGRAPHY

Dr. Faruk ÖZTÜRK

Abstract

In Arab language such words as mu‘cam, kāmūs, luġat correspond to the word dictionary. The beginning of the lexicography in Arab language corresponds to the time, when Prophet Muhammed gave explanations to the unknown words from the Koran and legends, and those who was listening Prophet’s sermons, having learned these words by heart wrote them down and retold. The first work devoted to this theme was written by *ابن عباس* ibn ‘Abbās named “*غريب القرآن ġarīb al-ḡurān*”.

Such works as “*كتاب الإبل Kitāb al-ībil*”, “*كتاب الخيل Kitāb al-ḡayl*”, “*كتاب الحشرات Kitāb al-ḡaṣarāt*”, wrote by linguists: abū ḡayrat al-a‘rabī, abū mālik ‘amr bin kirkira, abū ‘amr aṣ-ṣaybānī, al-asma‘ī, abū zayd al-anṣārī. These dictionaries consist of words, which are divided on topics. They were collected by linguists in II century according to Muslim calendar of Bedouins in desert.

Works headed by the dictionary “*كتاب العين Kitāb al-‘ayn*” “Book of the [Letter] ‘Ayn” written by al-Khalil ibn Ahmad compile the third part of the dictionary’s work. Words in these works are arranged in determined order and method.

The work “*Compendium of The Turkic Dialects (=Dīwān luġāt at-Turk)*” in this work was compared with the full Arab dictionary “*كتاب العين Kitāb al-‘ayn*” “Book of the [Letter] ‘Ayn”. Their similarities and differences were established. “*Dīwān luġāt at-Turk*” was also compared with the dictionary “*ديوان الأدب Dīwān al-adab*”. Mahmud Kashgarskiy was under the influence of this work when he was writing his own.

Key Words: Compendium of The Turkic Dialects (= *Dīwān luġāt at-Turk*), Mahmud al-Kashghari, Arabic lexicography, *Kitāb al-‘ayn* “Book of the [Letter] ‘Ayn, *Dīwān al-adab*, al-Farabī, al-Khalil ibn Ahmad, Sibawayh.

Öz

Arap dilinde sözlük mu‘cam¹, kāmūs², luġat, gibi sözcüklerle³ ifade edilmektedir. Arap dilinde sözlük çalışmalarının başlangıcı, Kur’an ve hadislerde geçen anlamı bilinmeyen kelimelerin Peygamber *sm.* tarafından açıklanması ve bunların sahabeler tarafından ezberlenerek yazılması ve rivayet edilmesi ile başlar. Bu konuda ilk eser ابن عباس ‘Abbās’ın غريب القرآن *ġarību ‘l-ḡur‘ān* adlı eseridir⁴.

Sözlük çalışmalarının ikinci evresini abū ḡayratu ‘l-a‘rabī, abū mālik ‘amr bin kirkīra, abū ‘amr aṣ-ṣaybānī, al-asma‘ī, abū zayd al-anṣarī vb. dilcilerin Hicrî ikinci asırda, çöle giderek bedevîlerden derledikleri kelimeleri konularına göre bir araya getirme çalışmaları oluşturur: كتاب الإبل *Kitābu ‘l-ibīl*, كتاب الخيل *kitābu ‘l-ḡayl*, كتاب الحشرات *kitābu ‘l-ḡaṣarāt* gibi.

Arapça sözlük çalışmalarının üçüncü kısmını al-ḡalīl bin aḡmad’in yazdığı كتاب العين *Kitābu ‘l-‘ayn* ile başlayan ve kelimelerin sıralanışında belirli bir düzen ve yöntem dâhilinde yapılan eserler oluşturur⁵.

Bu çalışmada, ديوان لغة الترك *Dīwānu luġāti ‘t-Turk*, Arapça ilk tam sözlük olan كتاب العين *Kitābu ‘l-‘ayn*⁶ ile karşılaştırılmış, benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulmuş; ayrıca Kāṣġarlı Maḡmūd’un DLT’yi yazarken etkilendiği öbür Arapça sözlük olan *Dīwānu ‘l-adab* ile mukayese edilmiştir.

¹ Bu kelimenin ilk kullanımı Hicrî üçüncü asra dayanmaktadır. İlk olarak ابى يالى *abī ya ‘lī* (h. 210/307), المعجم *al-mu‘cam* adlı eserinde kullanmıştır. Bugüne kadar başlığında المعجم *al-mu‘cam* ifadesi bulunan sözlük çalışmalarının sayısı 754¹tür.

² *qāmūs* kelimesi, al-*fīrūzābādī*’nin (h. 816) *al-ḡāmūs al-muḡīḡ*, adıyla kaleme aldığı sözlüğün adı olarak kullanılmıştır. *al-ḡāmūs al-muḡīḡ* basılan ilk Arapça sözlüktür. Kalkūta’da (1814-1817), Hindistan’da (1854), ve Bulāk’ta (1856) basılmıştır. CENĀNİOĖLU Mütercim Aḡmed ‘Asım [1755-1819] tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir [Çeviri: İstanbul 1805-1810].

³ Bu sözcüklerin dışında az da olsa *delīl*, *tercūman*, *fera’id* gibi sözcükler de kullanılmaktadır.

⁴ Bundan sonra yapılan çalışmalar:

*abū zakariyya yaḡyā bin ziyād al-farrā’ [ö. 207/822]’nin معان القرآن *ma‘āni ‘l-ḡur‘ān*¹;

*abū ‘ubayda [ö. 210/825]’nin مجاز القرآن *macāzu ‘l-ḡur‘ān*¹;

*abū ‘abdurrahmān ‘abdullāh bin yaḡyā bin al-mubārak al-yazīdī [ö. 237/851]’nin تفسيره و غريب القرآن *ġarību ‘l-ḡur‘ān va tafsīruh*¹;

*ibn ḡutayba [ö. 276/889]’nin تأويل مشكل القرآن *ta’vīlu muṣḡkili ‘l-ḡur‘ān* ve غريب القرآن *ġarību ‘l-ḡur‘ān*¹;

*abū ‘ubayd aḡmad bin muḡammad al-haravī [ö. 401/1011]’nin الحديث و القرآن و الغريبين في القرآن *kitābu ‘l-ġarībayn fī ‘l-ḡur‘ān va ‘l-ḡadīf*¹;

*ar-rāġīb al-isfahānī [ö. 502/1108]’nin المفردات *al-mufradāt*¹;

*muḡammad bin abi bakr ar-rāzī [ö. 666/1267]’nin تفسير غريب القرآن العظيم *tafsīru ġarībi ‘l-ḡur‘āni ‘l-‘aẓīm* gibi eserlerdir.

⁵ *Kitābu ‘l-‘ayn*’dan sonra yapılan Arapça sözlüklerin başlıcaları şunlardır: al-azharī (h. 370/980), تهذيب اللغة *tahzīb al-luġa*; ibn sīda (h. 371/981), المحكم *al-muḡkam*; al-cavharī (405/1014), الصحاح *aṣ-ṣiḡḡāḡ*; İbn manzūr (711/1311), لسان العرب *lisānu ‘l-‘arāb*.

⁶ Sözlüğün son neşri مهدي محزومي Mahdī al-maḡzūmī, إبراهيم السامرائي İbrahim as-samarrāi tarafından Hicrî 1408 (1988)’de Beyrut’ta gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dīvānu luġāti 't-Turk* , Kâşgarlı Maḥmūd, Arap Sözlükçülüğü, *Kitābu 'l-‘ayn*, *Dīvānu 'l-adab*, al-farābî, al-ḥalil bin aḥmad, *al-ḫāmūsu 'l-muḥîṭ*.

I. Giriş

Kâşgar merkezli Türkistan coğrafyasında hüküm sürmüş Karahanlılar [766-1212] döneminde yaşayan Kâşgarlı Mahmud [1008-1105]'un yazdığı *Dīvānu luġāti 't-Turk* İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi Arabî 4189 numarada kayıtlı yazma eserdir.

Büyük boy 319 yaprak olup her yaprakta 17 satır bulunmaktadır. Kâğıdı vaktiyle doğu ülkelerinde -Çin, Hint, Afgan gibi- yapılmış olan sağlam ve kalın bir kâğıttır. Kitabın kimi yerleri yaşlık görerek kararmış ise de bozulmamış ve çürümemiştir. Birkaç kelime dışında her yanı iyice okunabilmekte, bundan kitabın iyi korunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Elde bulunan bu eser, Sâveli Ebû Bekir oğlu Muhammed tarafından yazılışından 192 yıl sonra 1266 Ağustos 1 Pazar günü çekimlenmiştir.

Kâşgarlı Mahmud *Dīvānu luġāti 't-Turk'ü* 25 ocak 1072'de yazmağa başlamış ve 10 Şubat 1074'te bitirmiştir.

Eserinin ilk sayfalarında kendisinden söz ederken babasının adının Hüseyin, dedesinin adının ise Muhammed olduğunu belirten Kâşgarlı Maḥmūd, bugün Kırgızistan sınırları içerisinde bulunan Issık Köl yakınlarındaki Barskan'da doğmuş, çocukluğu Kazakistan sınırları içerisinde bulunan İla nehri boyunda geçmiştir.

II. *Dīvānu luġāti 't-Turk* ve *Kitābu 'l-‘ayn*

Kâşgarlı Maḥmūd sözlüğünde Arap imlâ düzenini uygulamış, yani kısa ya da tabîi uzunluktaki ünlüleri harekelerle, uzun ünlüleri ise uzatma harfleri (حروف المد *ḥurūfu 'l-madd*) denilen ا *la*, و *va* ve ی *ya* ile göstermiştir. Söz başındaki uzun a ünlüsünü de bilindiği gibi yan yana iki elif ile yazmıştır. Kâşgarlı Maḥmūd Arapçada bulunmayan پ *pa*, چ *ca* ve گ *ga* (ince k, *kaf-ı Farisî*) harflerini de kullanmamıştır. ط *ta* ve ف *fa* ünsüzlerini de kullanmayan Kâşgarlı Maḥmūd damak n'sini, Uygur yazısında olduğu gibi iki ünsüzle ن *na* ile yazmıştır.

Yazdığı bu kitabı Abbasî Halifesi بامرالله محمد المقتدى Abū 'l-Ḳāsim 'Abdullāh bin Muḥammad al-Muḫtadî bi-Amrillāh'a [467-487] sunmuştur. Bu kitap Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin de Arapça kadar önemli bir dil olduğunu kanıtlamak amacı ile yazılmıştır.

II.1. Kâşgarlı Maḥmūd *Dīvānu luġāti 't-Turk'ün* girişinde izlediği yöntemi şöyle belirtmektedir:

“Sözlüğü baştan sona sekiz⁷ bölüme ayırdım⁸. Her bölümü de kendi içinde adlar ve fiiller olmak üzere ikiye ayırıp adları fiillerden önce yazdım ve sonra fiillere yer verdim. Her birini kendi sırasına göre konulara ayırdım ve öne gelmesi gerekeni öne alıp sona bırakılması gerekeni sona bıraktım. Konu adları olarak herkesçe bilindiği için Arap dilinin adlandırmalarını kullanmağı tercih ettim.

Türkçenin Arapçayla at başı birlikte gittiğini göstermek düşüncesi ile *Halil*’in⁹ [*الخليل بن أحمد* al-*Halil bin aḥmad* -ö. 175/791-] *Kitābu ’l-‘ayn*’da yaptığı gibi yaparak kullanılmakta olan ve terk edilip kullanılmayan, unutulmuş kelimeleri bir arada yazmağı düşündüm. Bu yol daha kapsamlı olurdu, ancak benim tuttuğum yol; kestirme olduğu ve insanlarca benimsendiği için daha doğrudur. Ben de sözü kısa tutmak, uzatmamak için kullanılanları alıp kullanılmayan, unutulmuşları bıraktım.¹⁰”

Kâşgarlı Maḥmūd’un bu sözlerinden Arapçanın ilk kapsamlı sözlüğünü hazırlayan *الخليل بن أحمد* al-*Halil bin aḥmad*’in hazırladığı *Kitābu ’l-‘ayn*¹¹ dan etkilendiğini açıkça anlamaktayız.

⁷ DLT: 2^b4.

⁸ Kâşgarlı Maḥmūd *Diwānu luġāti ’t-Turk*’ü bir önsöz ve sekiz ana bölüm olarak yazmıştır. Bu bölümler:

1. Kitābu ’l-hamz: 15^a-80^a

[Ünlü ile başlayan sözcükler bölümü]

كِتَابُ الْهَمْزِ

2. Kitābu ’s-sālīm: 80^b-203^b

[Sağlam -içinde illetli ünsüz bulunmayan- sözcükler bölümü.] Altı alt bölümlüdür:

a. İki ünsüzlü: 80^b

b. Üç ünsüzlü: 86^a

c. Dört ünsüzlü: 113^b

ç. Beş ünsüzlü: 124^a

d. Altı ünsüzlü: 132^b

e. Yedi ünsüzlü: 132^b

كِتَابُ السَّالِمِ

3. Kitābu ’l-muḍā’af: 203^b-223^a

[İkiz ünsüzler bölümü. Yazılışında tekrarlı ünsüz bulunan sözcükler]

كِتَابُ الْمُضَاعَفِ

4. Kitābu ’l-miṭāl: 223^a-247^a

[Başı ünlü bölümü. Başı ünlüye benzeyen /v/ و, /y/ ي ünsüzleri ile başlayan sözcükler]

كِتَابُ الْمِثَالِ

5. Kitābu ḍawāti ’t-talāta: 80^b-203^b

[Üçlüler bölümü. Ortası ünlü -ünsüzü ünlü gibi yazılan- sözcükler]

كِتَابُ ذَوَاتِ الثَّلَاثَةِ

6. Kitābu ḍawāti ’l-arba’a: 268^a-300^a

[Dörtlüler bölümü. Sonu ünlü -ünsüzü ünlü gibi yazılan- sözcükler]

كِتَابُ ذَوَاتِ الْأَرْبَعَةِ

7. Kitābu ’l-ġunna: 268^a-300^a

[Genizliler bölümü. Kökünde *ng* نڭ, *nç* نچ bulunan sözcükler]

كِتَابُ الْغُنَّةِ

8. Kitābu ’l-cam’i bayna ’s-sākinayn: 311^b-319^b

[Birleşik iki ünsüzlüler bölümü. Kökünde *lç* لچ, *lk* لك, *lp* لپ, *lt* لت, *nç* نچ, *nk* نك, *nt* نت, *rp* رپ, *rk* رك, *rs* رس, *rt* رت, *st* ست, *št* شت bulunan sözcükler]

كِتَابُ الْجَمْعِ بَيْنَ السَّاكِنَيْنِ

⁹ DLT: 2^b14-17.

¹⁰ DLT: 3^a1-4.

¹¹ Kâşgarlı Maḥmūd’un *Diwānu luġāti ’t-Turk*’ü yazarken örnek aldığı *Kitābu ’l-‘ayn*’ın günümüze 3 nüshası ulaşmıştır. Bunlar:

Kâşgarlı Maḥmūd'un bu kitaptan nasıl etkilendiğini anlamak için *Kitābu 'l-ʿayn* 'dan söz etmek gerekir.

II.1.1. al-Ḥalīl bin aḥmad eserine ع ʿ ayn ünsüzüyle başladığı için *Kitābu 'l-ʿayn* diye tanınmıştır. Abeceye göre dizilmemiştir. *Kelimeler, ünsüzlerin ağızdan çıkarken seslerinin dayanarak çıktıkları yerler 'mahreç' göz önünde bulundurularak sıralanmıştır.* al-Ḥalīl bin aḥmad'e göre Arapçada bulunan seslerin çıkış yerlerine göre en uzak noktadan en yakın noktaya doğru sıralanışı şöyledir:

ع¹²، ح¹³، هـ¹⁴، خ¹⁵، غ¹⁶، ق¹⁷، ك¹⁸، ج¹⁹، ش²⁰، ض²¹، ص²²، س²³، ز²⁴، ط²⁵، د²⁶، ت²⁷، ظ²⁸، ذ²⁹، ث³⁰، ر³¹، ل³²، ن³³، ف³⁴، ب³⁵، م³⁶، و³⁷، ا³⁸، ی³⁹، همزة⁴⁰

1. as-Sayyid ḥasanu 'ş-Şadr nūshası (ş): نسخة السيد حسن لصدر المرموز لها بالحرف (ص)

Hicrî 1054 senesinde yazılmıştır. 432 yapraktır. Her sayfa 23 satırdan ibaret olup her satır yaklaşık 18 kelimedenden oluşmaktadır. Aḍ-Ḍaʿif İbrāhīm al-İşfahānī tarafından çekimlenmiştir.

2. Ṭahrān nūshası (ṭ): نسخة الطهران المرموز لها بالحرف (ط)

Hicrî 1078 senesinde yazılmıştır. 150 yapraktır. Her sayfa 29 satırdan ibaret olup her satır ortalama 23 kelimedenden oluşmaktadır. İbn Muḥammad Yūsuf Murtaḍa Ḳalī Afşār tarafından çekimlenmiştir. Okunaklı ve güzel bir hat ile çekimlenmiştir. Kitabın ilk yaprağının önüne sonradan eklenmiş bir yaprak daha vardır. Burada İran Millî Kütüphanesinin mührü, kitabın kayıt numarası, adı ve yazarı belirtilmiştir.

3. al-Muṭḥaf nūshası (s): نسخة مكتبة المتحف المرموز لها بالحرف (س)

Hicrî 1354 senesinde çekimlenmiştir. 401 yapraktır. İki kısımdan oluşur. Birinci kısım 203 yaprak, ikinci kısım 198 yapraktır. Her sayfada 25 satır, her satırda ortalama 15 kelime bulunur. Kitap al-Cānī zī 'l-Musāvī Muḥammad bin aṣ-Şayḫ Ṭāhir as-Samāwī tarafından Necef'te çekimlenmiştir. Birinci kısım 15 Muharrem 1354'te; ikinci kısım ise 29 Safar 1350'de çekimlenmiştir.

¹² *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, I: 60-359. ss., II:5-350. ss.

¹³ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, III: 5-340. ss.

¹⁴ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, III: 341-414. ss., IV: 5-130. ss.

¹⁵ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, IV: 131-339. ss.

¹⁶ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, IV: 340-438. ss.

¹⁷ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, V: 6-268. ss.

¹⁸ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, V: 269-434. ss.

¹⁹ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VI: 3-210. ss.

²⁰ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VI: 211-304. ss.

²¹ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VII: 5-79. ss.

²² *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VII: 80-181. ss.

²³ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VII: 182-246. ss.

²⁴ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VII: 247-402. ss.

²⁵ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VII: 403-473. ss.

²⁶ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 5-104. ss.

²⁷ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 105-148. ss.

²⁸ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 148-174. ss.

²⁹ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 175-210. ss.

³⁰ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 211-253. ss.

³¹ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 254-314. ss.

³² *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 315-370. ss.

³³ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 371-404. ss.

³⁴ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 405-410. ss.

³⁵ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 411-420. ss.

³⁶ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 421-436. ss.

³⁷ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 437-445. ss.

³⁸ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 437-445. ss.

³⁹ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 437-445. ss.

⁴⁰ *Kitābu 'l-ʿayn* 1988, VIII: 437-445. ss.

II.1.2. al-Ḥalīl bin aḥmad Arapçanın ünsüzlerini sekiz farklı çıkış yeri olarak sınıflandırmıştır⁴¹:

1. غ، خ، ه، ح، ع: ‘ a, ḥ, h, ḥ, ġ
2. ك، ق: k, q
3. ض، ش، ج: c, ṣ, ḍ
4. ز، س، ص: s, z, ṣ
5. ت، د، ط: t, d, ṭ
6. ظ، ذ، ث: z, d, ṭ
7. ن، ل، ر: r, l, n
8. همزة، و، ا، ی، همزة: f, b, m, v, a, y, hamza

II.1.3. Kitābu ‘l-‘ayn’da *al-Ḥalīl bin aḥmad* kitab el-ein *Kitābu ‘l-‘ayn*’da قلب *qalb* sistemini uygulamıştır. Bu sistem kelimeye bulunan seslerin yer değiştirmesidir. قدق , شددش , şadda-daşşa, ḳadda-daḳḳa gibi. Üç ünsüzlü bir kelimeye bu değişme altı alternatifli olarak şöyledir: ربض، رضب، بربض، بربض، بربض، بربض-ḳaraba, ḳabara, barada, baḳara, raḳaba, rabada.

Dört ünsüzlü bir kelimeye örnek olarak şunu gösterebiliriz⁴²:

عربق	عربق	عبرق	عبرق	عبرق	عربق
‘arbaḳa	‘arḳaba	‘abḳara	‘aḳbara	‘abraḳa	‘aḳraba
قبرع	قبرع	قبرع	قبرع	قبرع	قبرع
ḳabra‘a	ḳa‘bara	ḳabra‘a	ḳa‘bara	ḳab‘ara	ḳa‘raba
ربق	ربق	ربق	ربق	ربق	ربق
rab‘aḳa	rabḳa‘a	raḳba‘a	raḳ‘aba	ḳarba‘a	ḳar‘aba
برق	برق	برق	برق	برق	برق
barḳa‘a	bar‘aḳa	baḳra‘a	baḳ‘ara	ba‘raḳa	baḳ‘ara

Bu sistemde olası ihtimallere değinen ḥalīl bin aḥmad eserine sadece yaşamda kullanılan -musta‘mal مستعمل - kelimeleri almış, kullanılmayan, terk edilmiş -muḥmal مهمال - kelimeleri almamıştır.

II.1.4. Arapçada dil ucu ve çift dudak ünsüzleri altı ünsüzden oluşur. Dil ucundan çıkan ünsüzler ر /r/, ل /l/, ن /n/; ف /f/, ب /b/, م /m/ ise dudak ünsüzleridir. Arapça dördü ve beşli kelimelerde bu ünsüzlerden biri ya da birkaçı bulunur. *Bu ünsüzlerin bulunmadığı kelimeler Arapçaya başka dillerden geçmiş, alıntı kelimelerdir.*⁴³

⁴¹ *Kitābu ‘l-‘ayn* 1988, I: 48. s.

⁴² Tablodan da anlaşılacağı gibi dört harfli bir kelimeye alternatif kelime sayısı yirmi dördür. Bu sayı beş harfli bir kelimeye yüz yirmi olacaktır.

⁴³ *Kitābu ‘l-‘ayn* 1988, I: 52. s.

II.1.5 Arapçada isimler üç ünsüzden az olamazlar. İki ünsüzlüymüş gibi görünen isimlerin aslında üçüncü bir ünsüz daha vardır. Örneğin: فَم fam 'ağız' kelimesinin kökü [ف و هـ] /f/ /v/ /h/' dir.

II.1.6. Arapçada yirmi beş ünsüz -صِحاح -şihāh-, dört ünlü -جَوْف -cavf - olmak üzere yirmi dokuz harf vardır. Bunlardan ünlüler:

/ء، و، ی، آ / ā', vāv, yā, hamzadır(kesme).

Ünsüzler ise:

/ب، ت، ث، ج، ح، خ، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ف، ق، ك، ل، م، ن، هـ/

b, t, ṭ, c, ḥ, ḫ, d, ḏ, r, z, s, ṣ, ṣ, ḍ, ṭ, ṣ, ḥ, ḫ, k, l, m, n, h.

II.1.7. Arapçada مضاعف muḏā'af⁴⁴ fiiller bulunur: مَرَّ، عَضَّ، شَدَّ، لَفَّ marra, 'aḏḏa, ṣadda, laffa gibi.

II.1.8. Arapçada üçlü **ṣaḥiḥ fiiller**, içinde ء، و، ی، آ / ā', vāv, yā, hamza ünsüzleri bulunmayan fiillerdir. **Mu'tal fiiller** ise içinde ء، و، ی، آ / ā', vāv, yā, hamza ünsüzleri bulunan fiillerdir.

II.1.9. Arapçada kelimeler iki harften, üç harften, dört harften yahut beş harften oluşabilir; ancak beş harften fazla olamaz. Beş harften fazla olanlar ziyadeli kelimelerdir⁴⁵.

Kitābu 'l-'ayn' da izlediği yöntem şöyledir:

1. İkinci ünsüzü ikizliler babı	۱ - باب الثنائي المشدد ثانيه
2. Sağlam üçlüler babı	۲ - باب الثلاثي الصحيح
3. İletli üçlüler babı	۳ - باب الثلاثي المعتل
4. İki illetliler babı	۴ - باب اللفيف ⁴⁶
5. Dörtlüler babı	۵ - باب الرباعي
6. Beşliler babı	۶ - باب الخماسي

II.2. *Dīvānu luġāti 't-Turk* ile *Kitābu 'l-'ayn*'ı karşılaştırdığımızda aralarındaki benzerlik ve ayrılıklar şu şekilde gözümüze çarpmaktadır:

II.2.1. *Kitābu 'l-'ayn* altı, *Dīvānu luġāti 't-Turk* sekiz bölümden oluşmaktadır.

II.2.2. *Kitābu 'l-'ayn* 'da bulunan اللفيف al-lafif -iki illetliler- babı *Dīvānu luġāti 't-Turk* 'te bulunmamaktadır.

⁴⁴ muḏā'af: İkinci harfi ile üçüncü harfi aynı fiile muḏā'af denir; yani bir fiilde aynı cinsten iki ünsüz yan yana gelir, birinci ünsüz ünlü, ikinci ünsüz ünlü olursa muḏā'af 'ikiz ünsüzlü' denir.

⁴⁵ Arapçada zâid harfler şunlardır: ء، و، ی، آ / ā', vāv, yā, hamza, alif, ta, sin, lam, mim, nun, ha, vāv, yā.

⁴⁶ اللفيف al-lafif: Birinci ünsüzü ile üçüncü ünsüzü ya da ikinci ünsüzü ile üçüncü ünsüzü, illetli ünsüz olan kök.

II.2.3. مهمل - مستعمل musta‘mal-muhmal -kullanılan, terk edilen- konusuna hem *Kitābu ‘l-‘ayn*’da hem de *Dīvānu luġāti ‘t-Turk*’te giriş bölümlerinde değinilmiştir.

II.2.4. al-Ḥalīl bin aḥmad, kitabının giriş kısmında Arapçanın ses özelliklerine; Kāşġarlı Maḥmūd da *Dīvānu luġāti ‘t-Turk*’ün değışik yerlerinde Türkçenin ses özelliklerine değinmiştir.

II.2.5. Hem al-Ḥalīl bin aḥmad hem de Kāşġarlı Maḥmūd kelimelerin açıklamalarını şiiirlerle desteklemiştir.

Kāşġarlı Maḥmūd’un alıntı yaptığı Arap şiiirleri on dördtür:

Tarafe [ö. 564] [Mu‘allaqa: 107^b] 31^{a9}; İmru ‘l-Ḳays [ö. 565] [Mu‘allaqa: 54^b] 225^{b3}; Mecnūn [ö. 690-700] [Mulavvah oġlu ḳays]’tan 22^{a7}, 201^{a9}, 267^{b5}; A‘şa [ö. 629? /702] 39^{b6}, 268^{b7}; Erkam oġlu İblā’ 03^{b15}; Zu ‘r-Rumma [ö. 735] 230^{a7}, 270^{a1} ve başkalarından 85^{a11}; 101^{a8}; 226^{b2}; 275^{b12}.

II.2.6. Hem al-Ḥalīl bin aḥmad hem de Kāşġarlı Maḥmūd kelimelerin açıklamalarında hadislerden alıntı yapmışlardır.

Kāşġarlı Maḥmūd üç yerde hadis kullanmıştır: 24^{b9}, 33^{a2}, 89^{a7}.

II.2.7. Kāşġarlı Maḥmūd on dört yerde Arap atasözü kullanmıştır: 85^{a8}, 108^{b3}, 251^{a15}, 103^{b17}, 110^{b11}, 111^{a7}, 115^{b9}, 119^{b5}, 124^{a17}, 153^{b17}, 205^{a9}, 248^{b5}, 253^{b5}, 310^{b4}.

II.2.8. Gerek al-Ḥalīl bin aḥmad gerek Kāşġarlı Maḥmūd **ḳur‘ān-ı kerīm**’den tanık getirmiştir⁴⁷.

II.2.9. al-Ḥalīl bin aḥmad eserinin girişinde Arapçanın yapısına -binā’ بناء- Kāşġarlı Maḥmūd da aynı şekilde *Dīvānu luġāti ‘t-Turk*’te Türkçenin yapısına değinmiştir.

II.2.10. Kāşġarlı Maḥmūd *Dīvānu luġāti ‘t-Turk*’ün giriş kısmında ve gerektiğinde öbür bölümlerde Türkçenin ses ve dil bilgisi özelliklerinden bahsetmiştir; ancak al-Ḥalīl bin aḥmad sadece kitabının giriş kısmında birkaç sayfa açıklama ile yetinmiştir. *Dīvānu luġāti ‘t-Turk* bu özelliği ile *Kitābu ‘l-‘ayn*’dan ayrılmaktadır.

II.2.11. al-Ḥalīl bin aḥmad Arapçadaki ünlülerden sadece ünsüzler gibi ayrı bir ünsüzle yazılan uzun ünlülere /ى، و، /ā’, vāv, yā değinmiştir. Kısa ünlülere (hareke) ve özelliklerine uzun ünlülerdeki gibi değinmemiştir.

II.2.12. Kāşġarlı Maḥmūd *Dīvānu luġāti ‘t-Turk*’te hareke adlandırmasını her yerde kullanmasına rağmen özel olarak bu ünlülerden bahsetmemiştir. Türkçede bulunan seslerden bahsederken sadece ünsüzlerden bahsetmiştir.

II.2.13. Kāşġarlı Maḥmūd *Dīvānu luġāti ‘t-Turk*’te, üç ünsüzlü bir kelimedeki orta ünsüz için kullanılan ḥaşv tabirini ساكن الحشو sākinu’l-ḥaşv⁴⁸, متحرك الحشو mutaḥarriku’l-

⁴⁷ Kāşġarlı Maḥmūd yirmi dört yerde *ḳur‘ān-ı kerīm*’den tanık getirmiştir: 10^{a12} = K. 4/162, 22^{a11} = K. 19/24, 34^{b2} = K. 94/6, 34^{b9} = K. 75/33, 34^{b10} = K. 91/10, 39^{b3} = K. 26/23, 39^{b5} = K. 96/15, 60^{b9} = K. 56/65, 73^{a5} = K. 61/4, 84^{b11} = K. 12/31, 84^{b12} = K. 35/2, 84^{b15} = K. 38/7, 87^{b17} = K. 56/69, 88^{b15} = K. 76/1, 88^{b16} = K. 95/4-6, 174^{a2} = K. 2/54/51, 174^{a7} = K. 96/6-7, 177^{b5} = K. 65/7, 177^{b6} = K. 89/16, 233^{a4} = K. 5/99, 247^{a14} = K. 2/259, 268^{b7} = K. 96/15, 273^{a12} = K. 56/65, 288^{a3} = K. 12/2.

ḥaṣv⁴⁹ şeklinde birçok yerde kullanırken, al-Ḥalil bin aḥmad *Kitābu 'l-‘ayn*'da böyle bir ıstılah kullanmamıştır, ḥaṣv kelimesinin yerine عین 'ayn ıstılahını kullanmıştır.

III. Dīvānu luġāti 't-Turk' ve Dīvānu 'l-adab fī bayāni luġāti 'l-‘arab

Hicrî 4. asırda yaşayan abū ibrahīm ishāk bin ibrahīm al-Farābī [ö. 350/961]'nin yazdığı بيان لغة العرب في بيان الأدب ديوان *Dīvānu 'l-adab' fī bayāni luġāti 'l-‘arab* ile Kāşgarlı Maḥmūd'un *Dīvānu luġāti 't-Turk'ü* arasında benzerlikler vardır. Kāşgarlı Maḥmūd eserinde *Dīvānu 'l-adab*'den bahsetmemektedir; ancak *Dīvānu luġāti 't-Turk* ile *Dīvānu 'l-adab* arasındaki benzerlikler⁵⁰ dikkate alındığında Kāşgarlı Maḥmūd'un al-Farābī'den de etkilendiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki:

III.1. abū ibrahīm ishāk bin ibrahīm al-Farābī, *Dīvānu 'l-adab*'ı kelimelerin yapıları bakımından altı bölümden⁵¹ oluşturmuştur. Bu bölümler:

1. Kitābu 's-sālim ⁵² [Sağlam ünsüzlüler kitabı]	۱- كِتَابُ السَّالِمِ
2. Kitābu 'l-muḍā'af ⁵³ [İkiz ünsüzlüler kitabı]	۲- كِتَابُ الْمُضَاعَفِ
3. Kitābu 'l-miṭāl ⁵⁴ [Başı zayıf ünsüzlüler (/v/ و /y/ ünsüzleri ile başlayan kelimeler) kitabı]	۳- كِتَابُ الْمِثَالِ
4. Kitābu ḍavāti 't-talāta ⁵⁵ [Ortası zayıf ünsüzlüler (/v/ و /y/ ünsüzleri bulunan kelimeler) kitabı]	۴- كِتَابُ ذَوَاتِ الثَّلَاثَةِ
5. Kitābu ḍavāti 'l-arba'a ⁵⁶ [Sonu zayıf ünsüzlüler (/v/ و /y/ ünsüzleri ile biten kelimeler) kitabı]	۵- كِتَابُ ذَوَاتِ الْأَرْبَعَةِ
6. Kitābu 'l-hamz ⁵⁷ [Kesme ile başlayan kelimeler kitabı]	۶- كِتَابُ الْهَمْزِ

III.2. Hem al-Farābī hem de Kāşgarlı Maḥmūd kelimeleri Arapça vezinlere⁵⁸ göre sıralamıştır.

⁴⁸ DLT: 8^b10; 17^a2; 18^b15; 58^b7; 89^b6; 105^a12; 174^b1, 174^b 4, 174^b 11; 224^a4; 229^a3; 247^b3; 260^b2; 265^a5; 283^a7; 314^b8; 318^b10.

⁴⁹ DLT: 18^b15, 18^b16; 36^a11; 49^a15; 89^b7, 89^b 8; 153^a1; 198^a6; 204^b7; 208^a2; 224^a15; 237^a1; 270^b3; 278^a2; 308^a2.

⁵⁰ *Dīvānu luġāti 't-Turk* ile *Dīvānu 'l-adab*'in karşılaştırması için *Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān luġāt at-Turk): Edited and Translated with Inroduction and Indices Robert DANKOFF in collaboration with James KELLY / al-KĀŞGARĪ, Mahmud: Türk Şiveleri Lugat, (Divanü Luġati 't-türk) İnceleme Tenkidli Metin İngilizce Tercüme Dizinler: Harvard I. Kısım 1982 32-40. s., benzerlikler için EMERS: Arabic Grammars of Turkic: 18, 19., 52, 53. ss.*

⁵¹ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 75. s.

⁵² al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 93-476. ss.; II: 1-493. ss.; III: 1-114. ss.

⁵³ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, III: 115-289. ss.

⁵⁴ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, III: 289-290. ss.

⁵⁵ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, III: 291-462. ss.

⁵⁶ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, IV: 3-139. ss.

⁵⁷ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, IV: 140-246. ss.

⁵⁸ al-farābī'nin *Dīvānu 'l-adab*'de kullandığı Arapça vezinlerin toplamı 703: al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: **144 vezin**, 93-376. ss.; al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, II: **179 vezin**, 1-493. ss.; al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, III: **240 vezin**, 1-462. s.; al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, IV: **140 vezin**, 3-246. ss.

III.3. Hem al-Farābī hem de Kāşğarlı Maḥmūd kelimeleri sıralarken önce isimleri sonra fiilleri sıralamıştır.

III.4. Hem al-Farābī hem de Kāşğarlı Maḥmūd eserlerinin giriş kısmında yapı⁵⁹ konusuna değinmişlerdir.

III.5. al-Farābī isimler ve fillere yapılan ziyadeler konusuna *القول فى زيادات الاسماء و* *القول فى زيادات الافعال* al-*ḳavlu fī ziyādāti 'l-asmā'* va *'l-af' āl*⁶⁰ başlığı altında, Kāşğarlı Maḥmūd ise *القول فى زيادات الاسماء* al-*ḳavlu fī ziyādāti 'l-asmā'*⁶¹ ve *القول فى زيادات الافعال* al-*ḳavlu fī ziyādāti 'l-af' āl*⁶² başlığı altında ayrı ayrı değinmiştir.

III.6. Her iki eserde de ünsüzler *القول فى تقديم الحروف بعضها على بعض* al-*ḳavlu fī taḳdīmi 'l-ḥurūf ba' ḍuhā 'alā bā'ḍ*⁶³ adıyla incelenmiştir.

Kāşğarlı Maḥmūd ünsüzler konusundan bahsederken Türk dillerini oluşturan aslı ünsüzlerin on sekiz olduğunu belirtir⁶⁴. Bu ünsüzler şu sözde gösterilmektedir:

شَتِيَاءً	بَدْرٌ	نَزَقٌ	سَمَجٌ	نَفٌّ	أَخُوكَ
şatiyyā	badrun	nazḳun	samcun	laffun	aḫūka
ش ت ي	ب ذ ر	ن ز ق	س م ج	ل ف	أ خ و ك
y-t-ş	r-d-b	ḳ-z-n	c-m-s	f-l	k-v-ḫ-a

Kāşğarlı Maḥmūd Türk dillerinin hiçbirinde *ث/ث* ünsüzünün bulunmadığını⁶⁵; ayrıca Arapçadaki kalın ünsüzler⁶⁶ *ض، ص، ظ، ط، ذ، ش، ز، ج* ile gırtlak ünsüzlerinin⁶⁷ *ه، ح، ع* *ا، h, ḥ* de bulunmadığını belirtir.

III.7. al-Farābī *Dīvānu 'l-adab*'de sıfatlar konusuna *القول فى الصفات التى لا تدخل فى* *الذكر* al-*ḳavlu fī 'ş-şifāti 'llatī lā tadḫulu fī 'd-ḍikri* başlığı⁶⁸ adı altında değinmiştir. Kāşğarlı Maḥmūd da *Dīvānu luḡāti 't-Turk*'te aynı başlık adı altında⁶⁹ değinmiştir.

III.8. Gerek *Dīvānu 'l-adab*'de⁷⁰ gerek *Dīvānu luḡāti 't-Turk*'te⁷¹ kökler al-*ḳavlu fī 'l-maṣādiri 'llatī lā tadḫulu fī 'd-ḍikri* *القول فى المصادر التى لا تدخل فى الذكر* adı altında zikredilmiştir.

⁵⁹ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 76. s.; DLT: 3^b6-8^b17.

⁶⁰ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 77. s.

⁶¹ DLT: 7^a4.

⁶² DLT: 7^a16.

⁶³ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 87. s., DLT: 8^b15.

⁶⁴ DLT: 3^b7.

⁶⁵ DLT: 4^a4.

⁶⁶ DLT: 4^a5.

⁶⁷ DLT: 4^a6.

⁶⁸ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 89. s.

⁶⁹ DLT: 9^a4.

⁷⁰ al-farābī, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 90. s.

⁷¹ DLT: 9^b12.

III.9. *Dīvānu 'l-adab*'in giriş kısmının sonunda kitapta ele alınan ve ele alınmayan konuları içeren bir başlık⁷² vardır:

قوله آخر فيما ذكر في الكتاب و فيما لم يذكر و غير ذلك مما لا غنى عن الإبانة عنه
 dukira fi 'l-kitābi va fimā lam yuḍkar va ġayri ḍalik mimmā lā ġuniya 'ani 'l-ibānati 'anhu.

Bu *Dīvānu luġāti 't-Turk*'te⁷³ قوله آخر فيما ذكر في الكتاب او لم يذكر dukira fi 'l-kitābi av lam yuḍkar adı altında incelenmiştir.

III.10. Kāşgarlı Maḥmūd *Dīvānu luġāti 't-Turk*'te, *Dīvānu 'l-adab*'de geçen bazı ıstılahları aynı şekilde kullanmıştır. Örnek olarak, üç ünsüzlü bir kelimedeki orta ünsüz için kullanılan ḥaşv tabiri *Dīvānu luġāti 't-Turk*'te ساكن الحشو sâkinu'l-ḥaşv⁷⁴, متحرك الحشو mutaḥarriku 'l-ḥaşv⁷⁵ şeklinde geçmektedir.

III.11. al-Farābî ḥaşv ıstılahını *Dīvānu 'l-adab*'in giriş kısmında Arapçanın yapısından⁷⁶ bahsederken kullanmış, sözlük kısmında ise orta ünsüz anlamında عين 'ayn ıstılahını kullanmıştır. Arapçanın ilk gramer kitabını yazan سيويه Sibavayh [ö. 180/796] de الكتاب *al-kitāb* adlı eserinde aynı şekilde orta ünsüz anlamında عين 'ayn ıstılahını kullanmıştır.

III.12. Kāşgarlı Maḥmūd *Dīvānu luġāti 't-Turk*'te مضارع muḍāri'⁷⁷ teriminin yerine, غابir gābir⁷⁸ terimini kullanmıştır; al-Farābî *Dīvānu 'l-adab*'de غابir gābir terimini kullanmamış, bunun yerine مستقبل mustaqbal⁷⁹ terimini kullanmıştır. Sibavayh *al-kitāb* adlı eserinde مضارع muḍāri'⁸⁰ terimini kullanmıştır.

IV. Sonuç

Değişik türleriyle sözlükler, dil araştırmalarında önemli bir rol üstlenirler ve genel, tarihî, periyodik, etimolojik, eş anlamlı, resimli, sistematik, imla, terimler v.b. şeklinde sınıflandırılırlar.

Arapça sözlükler:

1. Ünsüzlerin çıkış yerleri (mahreç) esas alınarak düzenlenen sözlükler,
2. Kelimenin son ünsüzü esas alınarak düzenlenen sözlükler,
3. Kelimenin ilk ünsüzü esas alınarak düzenlenen sözlükler,

⁷² al-farābî, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 91. s.

⁷³ *DLT*: 10^a16.

⁷⁴ *DLT*: 8^b10; 17^a2; 18^b15; 58^b7; 89^b6; 105^a12; 174^b1, 174^b 4, 174^b 11; 224^a4; 229^a3; 247^b3; 260^b2; 265^a5; 283^a7; 314^b8; 318^b10.

⁷⁵ *DLT*: 18^b15, 18^b16; 36^a11; 49^a15; 89^b 7, 89^b 8; 153^a1; 198^a6; 204^b7; 208^a2; 224^a 15; 237^a1; 270^b3; 278^a2; 308^a2.

⁷⁶ al-farābî, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 78-87. ss.

⁷⁷ مضارع muḍāri': Arap gramercilerinin şimdiki-gelecek zamanı ifade etmek için kullandıkları terim.

⁷⁸ *DLT*: 9^b14, 46^a11, 46^a12, 46^a13, 46^a15, 47^b9; 133^b17; 139^b6; 140^b1; 140^b2, 140^b4, 140^b6, 140^b11, 140^b14, 140^b16; 141^a3, 141^a5, 141^a9, 141^a15; 142^a2, 142^a4, 142^a5, 142^a6, 142^a7, 142^a10, 142^a11, 142^a16; 142^b6, 174^b3, 174^b4, 174^b6, 174^b7, 174^b8, 174^b11; 183^b12, 183^b14; 184^a7, 184^a8; 206^a15; 207^b6; 208^a3, 208^a5, 208^a7, 208^a10; 282^a3; 292^a15.

⁷⁹ al-farābî, *Dīvānu 'l-adab* 2003, I: 90-91. ss.

⁸⁰ Sibavayh, *al-kitāb* 1988, I: 13-16, 164., 190. ss.

4. Kelimenin okunuşu esas alınarak düzenlenen sözlükler olmak üzere dört şekilde düzenlenirler.

1. Ünsüzlerin çıkış yerleri esas alınan sözlüklerin başlıcaları:

Kitābu 'l-^ʿayn, al-bāri' fī ġarību 'l-luġāti 'l-^ʿarabiyya, tahzību'l-luġā, al-muḥīṭ fī 'l-luġā, al-muḥkam va 'l-muḥīṭu 'l-^ʿazam.

2. Kelimelerin son ünsüzü esas alınan sözlüklerin başlıcaları

Dīvānu 'l-adab fī bayāni luġati 'l-^ʿarab, tācu'l-luġa va siḥāḥu 'l-^ʿarabiyya, lisānu 'l-^ʿarab, al-ḳāmūsu 'l-muḥīṭ li-l-firūzābādī, tācu 'l-^ʿarūs min cavāhiri 'l-ḳāmūs.

3. Kelimenin ilk ünsüzü esas alınan sözlüklerin başlıcaları şunlardır:

al-camhara, al-mucmal fī 'l-luġa, asāsu 'l-balāġa, al-mu^ʿcamu 'l-vasīṭ, kitābu 'l-cīm, mu^ʿcamu maḳāyisu 'l-luġa, muḥtāru 'ş-şihāḥ.

4. Kelimenin okunuşu esas alınarak düzenlenen sözlüklerin başlıcaları şunlardır: al-marca^ʿ, ar-rā'īd, al-muncid.

Türkçenin Arapçadan geri olmadığını göstermek ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan *Dīvānu luġāti 't-Turk*'ü Kâşgarlı Maḥmūd, mükemmel Arapça bilgisiyle yazmıştır. Bu eserini yazarken son eklemeli Türkçeyi bükümlü bir dil olan Arapça ile açıklamağa çalışmış, *Türkçe madde başı kelimeleri Arapça biçim bilgisi kurallarından yararlanarak sıralamıştır.*

Bugün elimizde bulunan *DLT*, Sāveli Ebū Bekir oġlu Muhammed tarafından yazılışından 192 yıl sonra 1266 Ağustos 1 Pazar günü çekimlenmiş tek örnektir. *DLT*'nin başka nüshasının olup olmadığı bilinmediği gibi elimizde başka nüshası da bulunmamaktadır.

Kâşgarlı Mahmud'un iki dilli bir sözlük olan *Dīvānu luġāti 't-Turk*'ü yazarken örnek aldığı, *ünsüzlerin çıkış yerleri esas alınarak hazırlanan Kitābu 'l-^ʿayn* ve *kelimelerin son ünsüzü esas alınarak hazırlanan Dīvānu 'l-adab* 'i karşılaştırdığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

<i>Kitābu 'l-^ʿayn</i>	<i>Dīvānu luġāti 't-Turk</i>
Altı bölümden oluşmaktadır.	Sekiz bölümden oluşmaktadır.
Birinci ünsüzü ile üçüncü ünsüzü ya da ikinci ünsüzü ile üçüncü ünsüzü, illetli ünsüz olan kökler bölümü bulunmaktadır.	<i>DLT</i> 'de böyle bir bölüm yoktur.
Kullanılan ve terk edilen kelimeler konusuna giriş bölümünde değinilmiştir.	Aynı şekilde <i>DLT</i> 'de kullanılan, terk edilen kelimeler konusuna giriş bölümünde değinilmiştir.

Arapçanın ses özelliklerine değinilmiştir.	DLT'nin değişik yerlerinde Türkçenin ses özelliklerine değinilmiştir.
Arapçanın yapı özelliklerine değinilmiştir.	Türkçenin yapı özelliklerine değinilmiştir.
Arapçanın ses ve dil bilgisi özelliklerine sadece kitabın giriş kısmında birkaç sayfa açıklama ile yetinilmiştir.	<i>Dīvānu luġāti 't-Turk'</i> ün giriş kısmında ve gerektiğinde öbür bölümlerde Türkçenin ses ve dil bilgisi özelliklerinden bahsedilmiştir.
Kelimelerin açıklamaları Arap şiirleriyle desteklenmiştir.	Kelimelerin açıklamaları Türkçe şiirlerle desteklenmiştir.
Birçok yerde Arap atasözü kullanılmıştır.	DLT'de sadece on dört yerde Arap atasözü kullanılmıştır.
Kelime açıklamalarında kur'an-ı kerim 'den ve Hadislerden alıntı yapılmıştır.	
al-Ḥalil bin aḥmad Arapçadaki ünlülerden sadece ünsüzler gibi ayrı bir ünsüzle yazılan uzun ünlülere değinmiştir. Kısa ünlülere (hareke) ve özelliklerine uzun ünlülerdeki gibi değinmemiştir.	Kāşġarlı Maḥmūd <i>Dīvānu luġāti 't-Turk'</i> te hareke adlandırmasını her yerde kullanmasına rağmen özel olarak bu ünlülerden bahsetmemiştir. Türkçede bulunan seslerden bahsederken sadece ünsüzlerden bahsetmiştir.
al-Ḥalil bin aḥmad <i>Kitābu 'l-ayn'</i> da ḥaşv kelimesinin yerine 'ayn istilahını kullanmıştır.	Kāşġarlı Maḥmūd <i>Dīvānu luġāti 't-Turk'</i> te, üç ünsüzlü bir kelimedeki orta ünsüz için kullanılan ḥaşv tabirini sākinu'l-ḥaşv, mutaḥarrıku'l-ḥaşv şeklinde birçok yerde kullanmıştır.
Bu sözlük harflerin mahreçleri esas alınarak tertip edilmiştir. Sözlükte kelimeler harflerin gırtlaktan çıkış sırasına göre, ardından dil, diş ve dudaktan çıkan harfler ve sonra da illetli harfler şeklinde <i>ağızdan çıkış</i> yerine göre tanzim edilmiştir.	DLT'de kelimeler alfabetik düzene göre tanzim edilmiş; ancak Arapçada bulunan ص ş ve ط ʔ damak ünsüzleri kullanılmamıştır. Damak <i>n</i> 'si, Uygur yazısında olduğu gibi iki ünsüzle نڭ ng ile yazılmıştır.
Ağızdan çıkış yerleri esas alınarak düzenlenen metot üzere yazılmış <i>ilk Arapça</i> sözlüktür.	Madde başları Arap imla geleneği uygulanarak alfabetik olarak düzenlenmiştir. <i>Türkçe Arapça iki dilli</i> sözlüktür.

	Bu kitap Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin de Arapça kadar önemli bir dil olduğunu kanıtlamak amacı ile yazılmıştır.
Ünsüz köklerine göre madde başı 1664, toplam olarak 5771 kelime vardır.	Ünsüz köklerine göre Arapça madde başı olarak 2251 kelime, toplam 17879 Arapça kelime vardır ⁸¹ .

<i>Dīvānu 'l-adab</i>	<i>Dīvānu luġāti 't-Turk</i>
Altı bölümden oluşmaktadır.	Sekiz bölümden oluşmaktadır.
al-Farābī kelimeleri Arapça vezinlere göre sıralamıştır.	Kāşġarlı Maġmūd da kelimeleri Arapça vezinlere göre sıralamıştır.
Kelimeler sıralanırken önce isimler sonra fiilleri sıralanmıştır.	Kelimeler sıralanırken önce isimler sonra fiilleri sıralanmıştır.
Eserin giriş kısmında yapı konusuna değinilmiştir.	DLT'de de giriş kısmında yapı konusuna değinilmiştir.
al-Farābī isimler ve fillere yapılan ziyadeler konusuna al-ķavlu fī ziyādāti 'l-asmā' va 'l-af'āl başlığı altında değinmiştir.	Kāşġarlı Maġmūd ise al-ķavlu fī ziyādāti 'l-asmā' ve al-ķavlu fī ziyādāti 'l-af'āl başlığı altında ayrı ayrı değinmiştir.
Ünsüzler al-ķavlu fī taķdīmi 'l-ħurūf ba' ħuhā 'alā bā'd adıyla incelenmiştir.	DLT'de de ünsüzler al-ķavlu fī taķdīmi 'l-ħurūf ba' ħuhā 'alā bā'd adıyla incelenmiştir.
Arapçada 29 harf vardır. Bunlardan 25'i ünsüz, 4'ü ünlüdür.	Türk dillerini oluşturan aslî ünsüzlerin sayısı on sekiz olarak belirtilmiştir. Kāşġarlı Maġmūd Türk dillerinin hiçbirinde /ث/ t ünsüzünün bulunmadığını; ayrıca Arapçadaki kalın ünsüzler /ض، ص، ظ، ط/ d, ş, z, t ile gırtlak ünsüzlerinin /ع، ه، ح، ا، ه، ه/ a, h, ħ de bulunmadığını belirtir.
al-Farābī <i>Dīvānu 'l-adab</i> 'de sıfatlar konusuna al-ķavlu fī 'ş-şifāti 'llatī lā tadħulu fī 'd-dikri başlığı adı	Kāşġarlı Maġmūd da <i>Dīvānu luġāti 't-Turk</i> 'te aynı başlık adı altında değinmiştir.

⁸¹ Geniş bilgi için bakınız: ÖZTÜRK, Faruk: *Dīvānu luġāti 't-Turk'ün Arap Sözlükçülüğüne Göre İncelenmesi*. Bişkek, 2010, XX+30+676 s. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktorluk Tezi.

altında değinmiştir.	
<i>Dīvānu 'l-adab</i> 'de kökler al- <i>ḳavlu fī 'l-maṣādiri 'llatī lā tadḥulu fī 'd-dikri</i> adı altında zikredilmiştir.	<i>Dīvānu luġāti 't-Turk</i> 'te de kökler al- <i>ḳavlu fī 'l-maṣādiri 'llatī lā tadḥulu fī 'd-dikri</i> adı altında zikredilmiştir.
<i>Dīvānu 'l-adab</i> 'in giriş kısmının sonunda kitapta ele alınan ve ele alınmayan konuları içeren bir başlık vardır.	<i>DLT</i> 'de böyle bir başlık bulunmamaktadır. Bu <i>Dīvānu luġāti 't-Turk</i> 'te <i>ḳavlun āḫar fīmā dukira fī 'l-kitābi av lam yudkar</i> adı altında incelenmiştir.
al-Farābī <i>ḥaṣv</i> istilahını <i>Dīvānu 'l-adab</i> 'in giriş kısmında Arapçanın yapısından bahsederken kullanmış, sözlük kısmında ise orta ünsüz anlamında <i>عين</i> 'ayn istilahını kullanmıştır. Arapçanın ilk gramer kitabını yazan <i>سيبويه</i> Sībavayh [ö. 180/796] de <i>الكتاب al-kitāb</i> adlı eserinde aynı şekilde orta ünsüz anlamında 'ayn terimini kullanmıştır.	Kāṣġarlı Maḥmūd <i>Dīvānu luġāti 't-Turk</i> 'te, üç ünsüzlü bir kelimedeki orta ünsüz için kullanılan <i>ḥaṣv</i> tabiri için <i>sākinu'l-ḥaṣv, mutaḥarriku 'l-ḥaṣv</i> terimini kullanmıştır.
al-Farābī <i>Dīvānu 'l-adab</i> 'de <i>غابر</i> <i>ġābir</i> terimini kullanmamış, bunun yerine <i>مستقبل</i> <i>muṣṭaqbal</i> terimini kullanmıştır. Sībavayh <i>al-kitāb</i> adlı eserinde <i>مضارع</i> <i>muḍāri'</i> terimini kullanmıştır.	Kāṣġarlı Maḥmūd <i>Dīvānu luġāti 't-Turk</i> 'te <i>مضارع</i> <i>muḍāri'</i> teriminin yerine, <i>غابر</i> <i>ġābir</i> terimini kullanmış;

Genel olarak Arapçanın yanısıra al-Ḥalīl ile al-Farābī'nin etkisi altında kalan Kāṣġarlı Maḥmūd'un *Dīvānu luġāti 't-Turk* adlı kitabını en iyi biçimde anlayabilmek ve Arapçadaki sözlük çalışmaları ile *Kitābu 'l-'ayn, Dīvānu 'l-adab*'de izlenen yöntem hakkında okuyucuyu bilgilendirmek için *DLT* ile *Kitābu 'l-'ayn, Dīvānu 'l-adab*'i ana hatlarıyla karşılaştırma yaptım. Bu karşılaştırma sonunda *DLT*'nin *Kitābu 'l-'ayn*'la birçok yönden benzerlikleri olduğunu açığa çıkardım.

Kāṣġarlı Maḥmūd'un bükümlü bir dil olan Arapça ile eklemeli bir dil olan Türkçeyi açıklaması hem oldukça yorucu hem de zor bir çalışmadır.

Sonuç olarak Türk dilinin Arapçadan geri kalmadığını göstermek ve aynı zamanda Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan *DLT*, akıcı ve kusursuz bir Arapçayla yazılmıştır. Bu durum Kāṣġarlı Maḥmūd'un Arapçayı ne kadar çok iyi bildiğinin bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- ATAY, Hüseyin - Mustafa ATAY - İbrahim ATAY: *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*: I. Ankara 1964, 511 s. II, Ankara 1968, 511-1166. s.; III, Ankara 1981, 530 s.
- ad-DAHAAH, Antoine: *A Dictionary Of Universal Arabic Grammar [Revised by: Elias Matar Controlled by: Dr. George M. Abdulmassih]*: Beirut 1990.
- DANKOFF, Robert [MAHMUD al-KÂŞGARÎ]: *Compendium of The Turkic Dialects (Dîwân Luġât at-Turk)*: Edited and Translated with Inroduction and Indices Robert DANKOFF in collaboration with James KELLY / al-KÂŞGARÎ, Mahmud: Türk Şiveleri Lugat, (Divanü Lugati't-türk) İnceleme Tenkidli Metin İngilizce Tercüme Dizinler: Harvard I. Kısım 1982, XI+416 s. II. Kısım 1984, III+381 s. III. Kısım 1985 337 s. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 7. Türkçe Kaynaklar: VII.
- DURMUŞ, İsmail: "Arapça Sözlük Yazımı: Farklı Yöntem ve Türler", *Türkiye'de ve Dünyada Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu Bildirileri*: İstanbul Ekim 2010, 1. Basım. 334-343. ss.
- EMERS, Robert: *Arabic Grammars of Turkic, The Arabic Linguistic Model Applied to foreign languagaes & translation of Hebrew Abū Ḥayyān al-ʿandulūsī's kitāb al-ʿidrāk li-lisān al-ʿatrāk*: Leiden Boston Köln 1999, 494 s. Brill.
- EREN, [Ali] Cüneyt: "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*: Samsun 2009, IX. c. Sayı: 1 129-151. ss.
- EREN, [Ali] Cüneyt: "Arapça Sözlükleri Kullanma Usûlü", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*: Samsun 2009, IX. c. Sayı: 4, 149-161. ss.
- al-FĀRĀBĪ, abī ibrahīm ishāq bin ibrahīm (ö. 350): *Divānu'l-adab* [taḥkik: ad-duktur aḥmad muḥtār ʿumar; ad-duktur ibrahīm anīs]: macmaʿu ʿl-luġati ʿl-ʿrabiyya, Bayrūt-Lubnān 2003, I. c. 482 s., II. c. 503 s., III. c. 471 s., IV. c. 265 s.
- al-FİRŪZĀBĀDĪ, Macdu ʿd-dīn Abū Ṭāhir Muḥammad b. Yaʿqūb: *al-Uqyānūsū ʿl-Basīṭ fi Tarcamati ʿl-Kāmūsi ʿl-Muḥīṭ*. Çeviren: CENĀNİOĞLU Aḥmed ʿĀşım, İstanbul I: ʿr² 1268, [II]+943 s. II: r-ḳ² 1269, [II]+939 s. III: ḳ-v² 1272, [II]+975 s.
- al-ḤALĪL bin AḤMAD, li-abī ʿabdu ʿr-raḥman al-ḥalīl bin aḥmad al-farāhīdī (100-175): *kitābu ʿl-ʿayn* [taḥkik: ad-duktur maḥdī al-maḥrūmī; ad-duktur ibrahīm as-samrāī]: muʿassasatu ʿl-ʿalā li-l-maṭbūʿāt, Bayrūt-Lubnān 1988, I. c. 382 s., II. c. 368 s., III. c. 440 s., IV. c. 473 s., V. c. 464 s., VI. c. 326 s., VII. c. 496 s., VIII. c. 486 s.
- HAYWOOD, John A.: *Arabic lexicography: its history, and its place in the general history of lexicography*: Leiden, 1960, vi+141 s. E. J. Brill.
- İbnu ʿL-MANZŪR, Abū ʿl-Faḫl Camālu ʿd-dīn b. Muḥammad b. Mukarram aṭ-Ṭancī: *Lisānu ʿl-ʿArab*: [ḳahira] 1300; (Nşr. ʿAbdu ʿllāh al-ALAYLI- Yūsuf ḤAYYĀṬ), Bayrūt 1988, I-VII. c.
- İŞLER, Emrullah: "Dîvānu Luġāti ʿt-Türk'teki Arapça Etkisi", *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*: Ankara 2008, 163-171. ss. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü: 3169, Anma ve Armağanlar Dizisi: 11.
- KAÇALIN, Mustafa S.: "Abdullah Sabri Karter'in Dîvānu Luġāti ʿt-Türk Çevirisi Üstüne", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*: İstanbul 1998, 8. sy. 249-252. ss.

- KAÇALIN, Mustafa S.: “Divanü Lügati 't-Türk Üzerine Birkaç Söz”: *Türk Dili*:Ankara 2008, 536-549. ss.
- [KÂŞGARLI MAHMUD]: *Dîvānu Lugāti 't-Türk*: İstanbul 1333, I, 436 s.; 1333, II, 319 s.; 1335, III, 452 s.
- [KÂŞGARLI MAHMUD]: *Dîvānu Lugāti 't-Türk*: [Millet Ktp. Arapça Kit. 4189. sy.'dan] Tıpkıbasım/Faksimile Ankara 1990, 1^a-319^b yr. Kültür Bakanlığı Yayınları/1205. Klasik Eserler Dizisi/11.
- ÖZTÜRK, Faruk: “Arapçadan Türkçeye Geçmiş Kelimeler ve Kullanım Özellikleri (I)”, *Dil Dergisi*: Ankara 1996 (Eylül), sayı: 47. 20-28. ss.
- ÖZTÜRK, Faruk: “Arapçadan Türkçeye Geçmiş Kelimeler ve Kullanım Özellikleri (II)”, *Dil Dergisi*: Ankara 1996 (Ekim), sayı: 48. 25-31. ss.
- ÖZTÜRK, Faruk: “Arapçadan Türkçeye Geçmiş Kelimeler ve Kullanım Özellikleri (III)”, *Dil Dergisi*: Ankara 1996 (Aralık), sayı: 50. 66-76. ss.
- ÖZTÜRK, Faruk: *Divānu lugāti 't-Türk'ün Arap Sözlükçülüğüne Göre İncelenmesi*. Bişkek, 2010, XX+30+676 s. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktorluk Tezi.